

Mykoła Łesiuk

(Przykarpacki Uniwersytet Narodowy
im. Wasyla Stefanyka, Iwano-Frankiowsk, Ukraina,
e-mail: mykolalesiuk@gmail.com)
ORCID: 0000-0001-5488-6626

FORMY GRAMATYCZNE AUTOSEMANTYCZNYCH CZĘŚCI MOWY W JĘZYKACH POLSKIM I UKRAIŃSKIM

Jezyki slowiańskie są określane jako spokrewnione ze względu na wiele wspólnych cech nie tylko w zakresie leksyki, frazeologii, lecz także w obrębie systemu fonetycznego i budowy gramatycznej. Nie różniłyby się od siebie, co oczywiste, gdyby w wyniku ewolucji z powodu różnych przyczyn nie zaszły w ich systemach pewne zmiany. Różnice można zaobserwować m.in. w zakresie form gramatycznych języka polskiego i ukraińskiego.

Największą pod względem liczebności częścią mowy jest rzeczownik, dlatego zaczęły właśnie od niego. Dla rzeczownika charakterystyczne są trzy kategorie: rodzaju, liczby i przypadku. W obu językach te kategorie są zachowane. Oprócz nich pojawiła się nowa, której nie znano w języku prasłowiańskim: żywotności / nieżywotności. Ta kategoria rozróżnia gramatycznie przedmioty żywe i nieżywe. W języku prasłowiańskim wszystkie rzeczowniki rodzaju męskiego miały identyczne formy w bierniku i mianowniku. Następnie rzeczowniki, które początkowo nazywały osoby płci męskiej, a potem i inne rzeczowniki, które nazywały istoty, w bierniku przyjmowały formę (końcówkę) dopełniacza. W ten sposób zaczęto rozróżniać rzeczowniki: *бачу брат-а, чоловік-а*, ale *бачу сміл, дим* itp. [*widzę brata, męża*, ale *widzę stół, dom*]. Ta kategoria gramatyczna jest właściwa zarówno językowi ukraińskiemu, jak i polskiemu. Co więcej – w języku polskim rozwinęła się i wytworzyła formy męskosobowe, które są charakterystyczne dla każdej samodzielnej części mowy. Poniżej przedstawię wspólne i odmienne formy gramatyczne rzeczowników w obu spokrewnionych językach.

Jak wiadomo, w języku prasłowiańskim było sześć typów odmian. Podział został przeprowadzony na podstawie sufiksów tematu. W jednym typie (na przykład w deklinacji z tematem kończącym się na spółgłoskę) wszystkie trzy rodzaje gramatyczne mogły być zgrupowane zgodnie z ich końcówkami przypadków. Każdy

z typów miał swoje specyficzne końcówki. Jednakże we współczesnych językach słowiańskich obowiązuje inna zasada grupowania rzeczowników – rodzajowa; zrezygnowano z mieszania typów odmian, formy przypadków rzeczowników zaczęły na siebie wpływać i w rezultacie tych procesów przyjęły się paradygmaty przypadków najczęściej używanych rzeczowników, które przyporządkowały sobie i upodobniły do siebie paradygmaty innych typów, co potwierdzają fakty z języka polskiego i ukraińskiego.

A zatem w języku polskim mamy trzy podstawowe deklinacje: rzeczowniki rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego. Wyodrębnia się również czwartą, tzw. mieszaną, do której należą rzeczowniki rodzaju męskiego z końcówką **-a** (*poeta, artysta, sługa*), **-o** (*Kościuszko, Franio*), a także rzeczowniki w formie przymiotnikowej, typu *Sobieski, leśniczy*, nazwy własne na **-y, -i, -e** (*Jerzy, Antoni, Linde*) i inne.

W języku ukraińskim również zachodzi zasada rodzajowej klasyfikacji rzeczowników, jednakże tutaj decydujące są końcówki przypadków mianownika liczby pojedynczej. Do pierwszego typu deklinacji należą rzeczowniki rodzaju żeńskiego, męskiego i tzw. rodzaju wspólnego z końcówkami **-a, -я** (dawna odmiana na **-ā, -jā**): *вода, земля, сирота*; do drugiej – rzeczowniki rodzaju męskiego, zakończone na spółgłoskę twardą i stwardniałą (szumiące **ж, ч, ш, дж**) i spółgłoski miękkie (*брат, кінь, бій, крадіж, ткач, товариш, котедж*) oraz rzeczowniki rodzaju nijakiego z zakończeniem na **-o, -e, -я** (*село, поле, весілля*), to znaczy rzeczowniki z prastłowiańskim tematem na **-ō, jō**: (**brat-ōs, *kon-jōs, *bo-jōs, *kraded-jōs, *sel-ōn, *pol-jōn, *vesel-jōn*). W trzecim typie odmiany zgrupowano rzeczowniki rodzaju żeńskiego zakończone na spółgłoskę: *сіль, мідь, радість*, dawna odmiana na **-ī** – *sol-īs, mēd-īs, radost-īs*) i rzeczownik *мати* (**mat-ēr*); w czwartym typie odmiany – rzeczowniki rodzaju nijakiego, nazywające małe istoty (ludzkie i zwierzęce) z dawnym sufiksem **-nt** (*теля, гуся, тигрєня* – **tel-nt, *gons-nt*) oraz pięć rzeczowników z tematem na **-en**: *ім'я, вим'я, тім'я, сім'я, плем'я* (**im-en, *tēm-en, *sēm-en* itd.). W gwarach występuje jeszcze słowo *верем'я* w znaczeniu ‘погода’.

Na gruncie ukraińskim wszystkie te rzeczowniki zmieniły swoje wcześniejsze paradygmaty deklinacyjne przede wszystkim pod wpływem rzeczowników pierwszego typu odmiany (na **-ā, -jā**), ma to szczególnie zastosowanie w formach przypadków w liczbie mnogiej. W celowniku, narzędniku i miejscowniku liczby mnogiej rozpoznały się końcówki rzeczowników **-ā, -jā**: **-ам, -ами, -ах**: *вод-ам, вод-ами, на вод-ах* – *стол-ам, стол-ами, на стол-ах*; *син-ам, син-ами, на син-ах*; *гост-ям, гост-ями, на гост-ях*; *церкв-ам, церкв-ами, у церкв-ах*; *імен-ам, імен-ами, на імен-ах*; *телят-ам, телят-ами на телят-ах*; *слов-ам, слов-ами, на слов-ах*; *матер-ям, матер-ями, на матер-ях*.

Podobne zmiany zaszły również w języku polskim. Początkowo wszystkie rzeczowniki miały w liczbie mnogiej zakończenie rzeczowników na **-ā, -jā**, jednakże od XVII w. – zamiast końcówki w celowniku **-am** w rzeczownikach wszystkich trzech

rodzajów – ustaliła się końcówka **-om**, która została odziedziczona z prasłowiańskiej odmiany na *-ǫ, -jǫ*: **brat-ǫ-mъ*, **kraj-ǫ-mъ*, **kon-jǫ-mъ*.

Jak zaznacza Daniela Podlawska, w celowniku l.mn. do XVII wieku występują końcówki *-em* (w miękkotematowych – *ludzi-em, gości-em, rycerz-em*) i *-am* (*kapłan-am, pagórk-am* i *rycerz-am*), lecz końcówka **-om** z dawnej deklinacji I o-tematowej jest „najpowszechniejsza, a od XVII w. jedyna” [Podlawska 2003, 91]. W języku polskim mamy więc obecnie w celowniku l.mn. końcówkę **-om** we wszystkich dawnych prasłowiańskich typach deklinacji: *stoł-om, kraj-om, wod-om, ziemi-om, syn-om, dom-om, gości-om, sol-om, cerkwi-om, imion-om, słow-om, cielęt-om*. W języku ukraińskim, jak zaznaczono powyżej, mamy wszędzie **-am**: *стол-ам, кра-ям, вод-ам, земл-ям, син-ам, дом-ам, гост-ям, сол-ям, церкв-ам, імен-ам, слов-ам, телят-ам*.

Interesujące obserwacje można poczynić również w odniesieniu do innych form przypadków, np. zarówno w języku polskim, jak i ukraińskim w dopełniaczu liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego upowszechniła się końcówka **-ów**, ukr. **-ов > -ів**, odziedziczona z dawnej odmiany na krótkie *-ǫ*: *syn-овъ, dom-овъ, med-овъ*. W języku polskim są możliwe inne końcówki dopełniacza (*gospodarz – gospodarz-y, gość – gość-i*), ale w języku ukraińskim wszystkie rzeczowniki rodzaju męskiego z dawnych deklinacji na *-ǫ, jǫ* oraz *-ǫ* mają końcówkę **-ів**: *студент-ів, син-ів, брат-ів, робітник-ів, народ-ів, стол-ів, дом-ів, дуб-ів* i in. Co prawda, jest kilka rzeczowników z końcówką zerową (*чоботи – чобит, татари – татар, болгари – болгар, громадянин – громадян*) lub **-еї** (z dawnej deklinacji na *-ї*: *коней, гостей*).

Należy zauważyć, że końcówkę rodzaju męskiego **-ів** mogą mieć również niektóre rzeczowniki rodzaju żeńskiego: *баб-ів, зуб-ів* oraz niektóre rzeczowniki występujące jedynie w liczbie mnogiej (*pluralia tantum*): *уман-ів, грабл-ів*. Takie końcówki występują również w języku polskim, ale tylko w gwarach. Zdzisław Stieber podaje jako przykład rzeczowniki *kur-uf, bab-uf* [Stieber 2005, 113], Daniela Podlawska w tekstach z XVII, XVIII w. – *mysz-ów, wsi-ów* [Podlawska 2003, 95].

Z form deklinacji *ǫ*-tematowej została odziedziczona również końcówka mianownika liczby mnogiej, która występuje w polskich rzeczownikach nazywających osoby: *syn-owie, pan-owie, ojciec-owie*, jednakże nie obejmuje ona wszystkich rzeczowników osobowych rodzaju męskiego, ponieważ równoległe z nią mogą być używane inne końcówki (*-i – chłop-i, student-i, -y – narod-y, autorz-y, -e – lekarz-e, nauczyciel-e, -a – braci-a, księż-a*). Niektóre rzeczowniki osobowe mogą być używane z obocznymi końcówkami: *wnuk-i – wnuk-owie, autorz-y – autor-owie, pedagog-z-y – pedagog-owie* [Cienkowski 1970, 98–99]. W języku ukraińskim nowa końcówka **-ове** występuje jedynie w jednym rzeczowniku – *панове*. Można przypuścić, że powstała pod wpływem języka polskiego. Wszystkie pozostałe rzeczowniki rodzaju męskiego w mianowniku liczby mnogiej w języku ukraińskim mają w więk-

szości historyczne zakończenie **-u**, o genezie dyftongicznej **i** (< **oi**) dawnej koniugacji na **-ō**: *педагог-у, біолог-у, вояк-у, чоловік-у, вовк-у, автор-у, студент-у* itp. W języku ukraińskim samogłoska **u** nie jest używana po spółgłoskach miękkich, dlatego poddając się akomodacji, przeszła w **i**: *гост-і, хлопці-і, учитель-і, учні-і, коні-і, лікар-і, сторож-і, нож-і, герої, краї* itp.

Tak szerokie spektrum końcówek rzeczowników rodzaju męskiego w mianowniku liczby mnogiej języka polskiego świadczy o tym, że są odziedziczone z dawnych trzech grup tematycznych zakończonych na **-ō-**, **-ǔ-** oraz **-ĩ-**.

W języku ukraińskim, jak już wyżej zaznaczono, przeważały zakończenia prastłowiańskich deklinacji **ō-**, **jō-**tematowych, które w mianowniku liczby mnogiej uzyskały końcówkę **-i** pochodzenia dyftongicznego (**stoł-o-i – stol-i, *brat-o-i – brat-i, *vjk-o-i – vjc-i* (scs. *вълци*), pol. *wilki*, ukr. *вовку, *drug-o-i – druz-i* ‘przyjaciele’, *strach-o-i – stras-i*, ukr. *страху*, ‘lęk’). Późniejsze spółgłoski **dz’**, **c’**, **s’**, które pojawiły się w wyniku drugiej palatalizacji przed pochodzącym z dyftongu **i**, w podobnych formach zmieniły się znowu na tylnojęzykowe **g**, **k**, **ch** (w j. ukr. – oprócz rzeczownika *друзи*) pod wpływem przypadków zależnych: **vojak-o-i – staroukr. вояци*, wsp. ukr. *вояки, *berg-o-i – staroukr. berezi*, wsp. ukr. *берегу*, pol. *brzegi, *ptach-o-i – staroukr. птаці*, ukr. *птахи*, pol. *ptaki*. W języku polskim skutki drugiej palatalizacji zachowały się w niektórych formach mianownika liczby mnogiej rzeczowników męskoosobowych: *pedagog – pedagogzy, filolog – filolodzy, Polak – Polacy, wojak – wojacy, pijak – pijacy, Włoch – Włosi, Czech – Czesi*.

W obu językach zaszły również zmiany w zakresie narzędnika liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego dawnej deklinacji **ō-**, **jō-**tematowej. W języku prastłowiańskim w bierniku i narzędniku dla rzeczowników rodzaju męskiego istniały formy i końcówki synkretyczne: **brat-y, *stol-y*. Później, pod wpływem rzeczowników z deklinacji **ā-**, **jā-**tematowej, w narzędniku pojawiło się zakończenie **-amu** i w ten sposób zanikła homonimia: w bierniku *braty, stoly*, w narzędniku *bratami, stolami*. Również takie zakończenie przyjęły rzeczowniki rodzaju nijakiego: *polami, oknami*. Równolegle w obu językach są używane w niektórych rzeczownikach końcówki **-mi**: *ludź-mi, koń-mi, dzieć-mi, przyjaciół-mi*, ukr. *людь-ми, дить-ми, кінь-ми* i inne. Jednakże w języku polskim różni polscy autorzy wykorzystywali nawet jeszcze w XVIII w. rzeczowniki z zakończeniami **-y** (**-i**) w narzędniku (*pany, laty, dary, imiony, słowy, usty, pagórki*), a w niektórych słowach archaiczne (historyczne) formy z końcówką **-y** zachowały się do dziś, ale tylko z przydawką albo z przymkiem: *przed laty, dawnymi czasy, innymi słowy* [Klemensiewicz 2021, 616; Strutyński 1997, 101].

Należy także skomentować niektóre formy przypadków liczby pojedynczej. Wiele kłopotów w języku ukraińskim wiąże się z formami dopełniacza rzeczowników rodzaju męskiego. Od rzeczowników na **-ō**, **jō** odziedziczyły historyczną końcówkę **-a** (**-я**): *брат-а, стол-а, дн-я, кон-я, син-а, гост-я, ремен-я*, a od rzeczowników

z dawnym tematem na *-ŭ* – końcówkę *-y* (*-ю*): *дом-у, будинок-у, пісок-у, шовк-у, кра-ю, бо-ю* i in. Użytkownicy języka często mylą się przy wyborze końcówki i choć są określone zasady ich stosowania i grupy rzeczowników, które mają zakończenie *-а*, oraz tych, które mają końcówki *-y*, nie wszyscy znają te reguły. Nawet ci, którzy znają język, często mają problem z wyborem zakończenia, dlatego należy wybierać poprawną formę za pomocą słownika ortograficznego. Trzeba podkreślić, że niepoślednią rolę odgrywa tutaj wpływ języka rosyjskiego, w którym wszystkie rzeczowniki rodzaju męskiego w dopełniaczu liczby pojedynczej mają wyłącznie końcówkę *-а*. Stąd mówiący często mieszają końcówki: zamiast *-y* wykorzystują *-а* lub odwrotnie. W języku polskim również funkcjonują te dwie końcówki i grupy z jedną i drugą końcówką są również jasno określone.

W języku ukraińskim problematyczny jest również celownik rzeczowników rodzaju męskiego. Pod wpływem języka rosyjskiego w tych rzeczownikach utrwaliła się końcówka *-y*: *брат-у, Петр-у, сусід-у, народ-у, Ігор-ю, Васил-ю* itp. Należy natomiast stosować tutaj końcówkę *-ові*, która jest odziedziczona po prasłowiańskiej deklinacji *ŭ*-tematowej: *син-ові, дом-ові*, a pod wpływem tych nielicznych rzeczowników również *брат-ові, Петр-ові, народ-ові, стол-ові*; po miękkich i stwardniałych *-еві* – *Васил-еві, Ігор-еві, гост-еві, кон-еві, товариш-еві* i in. (w języku polskim, niezależnie od jakości ostatniej spółgłoski, końcówka *-ові* się nie zmienia). Współczesne zasady pisowni języka ukraińskiego nakazują używanie form z końcówką *-ові, -еві*, ale wraz z nimi zezwalają na używanie również końcówki *-y*, która, niestety, również pod wpływem języka rosyjskiego przeważa w wypowiedziach mówiących.

W języku polskim ten problem nie istnieje, ponieważ prawie wszystkie rzeczowniki mają końcówkę *-ові*. Jednak i tutaj jest wyodrębniona niewielka grupa rzeczowników, które przyjmują w celowniku również końcówkę *-u*: *пан-у, брат-у, księdз-у, чхор-у, ps-у, lw-у*. Taka końcówka jest możliwa w niektórych słowach dwusylabowych: *ojc-у, чхорс-у, diabł-у* [Cienkowski 1970, 87].

W porównywanych językach końcówki narzędnika nieco się różnią. W języku polskim wszystkie rzeczowniki rodzaju męskiego i nijakiego mają jedną końcówkę *-em*. W języku ukraińskim w rzeczownikach twar-dotematowych występuje końcówka *-ом*, a w miękkotematowych *-ем*: *стол-ом, народ-ом, Петр-ом, але гост-ем, кон-ем, хлопц-ем, Ігор-ем, товариш-ем*.

W rzeczownikach rodzaju żeńskiego obu języków formy przypadków są prawie identyczne. Wspomniano już o tym, że w języku polskim tylko w celowniku liczby mnogiej zamiast końcówki *-am* pod wpływem rzeczowników rodzaju męskiego dawnej deklinacji *-ŏ, jŏ* pojawiła się końcówka *-om*. W liczbie pojedynczej zaszła nieznaczna zmiana w bierniku: zamiast historycznej końcówki *-q* (*voda-n > vodq, zemjā-n > zemlq*) we współczesnym języku polskim mamy nową końcówkę: *-ę*: *wodę, ziemię*.

Analogiczne zmiany miały miejsce również w rzeczownikach zakończonych na *-jā*, ale tutaj po miękkim *j* zachodzą inne zmiany fonetyczne, a dokładnie w niektórych formach *ā* przechodzi do zerowego stopnia *ə* [Meйe 1951, 320], samogłoska *o* po *j* przechodzi w *e*. Na pewnym poziomie redukcji była również samogłoska *a* w niektórych rzeczownikach rodzaju żeńskiego typu **gospodynjā*, **pustynjā*, **swentynjā*. Jak twierdził A. Meillet [Meйe 1951, 320] i jak widać w przykładach, połączenie *jə* dało *i*: pol. *gospodyni*, *pustyni*, *świętyni*. W ukraińskim języku literackim w wyniku analogii do innych rzeczowników miękkotematowych pojawiła się końcówka *-я*: *господиня*, *пустиня*, *святиня* (wyjątek – rzeczownik *пані*), ale w zachodnich gwarach języka ukraińskiego również, jak w języku polskim, te rzeczowniki mają końcówkę *-і*: *господині*, *пустині*, *святині*. O tym, że *ā* po jocie przechodziło do postaci *ə* świadczą również inne przykłady. W niektórych zachodnich gwarach języka ukraińskiego zamiast literackiej końcówki *-я* występuje *ε^u*: *зе^uмл’-ε^u*, ‘ziemia’, *душ’-ε^u* ‘dusza’. Jeśli akcent pada na poprzednią sylabę, wtedy końcowy dźwięk zmienia się w *-і*: *вішн-і* ‘wiśnia’, *сукн-і* ‘suknia’, *крáпл-і* ‘kropla’.

Należy dodać, że w celowniku i miejscowniku, podobnie jak i w innych językach słowiańskich (oprócz rosyjskiego i słowackiego), zaszło zmiękczenie tylnojęzykowych *g*, *k*, *ch* i ich zmiana w *dz’*, *c’*, *s’* (druga palatalizacja). Na polskim gruncie językowym te miękkie spółgłoski stwardniały lub zostały poddane innym zmianom: *noga* – *nodze*, *ręka* – *ręce*, *tucha* – *musze*; ukr. – *нозі*, *руці*, *мусі*.

Jak już zaznaczono, w językach słowiańskich, a wśród nich w języku polskim i ukraińskim, już po okresie prasłowiańskim pojawiła się nowa kategoria gramatyczna – kategoria żywotności / nieżywotności. Zakłada rozróżnienie żywych i nieżywych przedmiotów za pomocą zróżnicowania końcówki biernika, a zatem *бачу брата*, *сина*, *Петра*, ale *бачу дім*, *стіл*, *зошит*. Stare formy zachowały się jedynie w stałych związkach wyrazowych: pol. *wyjsć za mąz* i w konstrukcjach przestawionych *na żywy Bóg!*, *na koń!* [Stieber 2005, 100]. Natomiast w języku ukraińskim – tylko *вийти заміж*, za to często można spotkać błędne formy *написав листа*, *подай мені ножа*, *оливця* i in. zamiast *написав лист*, *подай мені ніж*, *оливець*. Takie formy są charakterystyczne przeważnie dla mówiących ze wschodniej i centralnej Ukrainy. Jeśli w języku ukraińskim ta kategoria gramatyczna wyraża się jedynie w rozróżnieniu form biernika rzeczowników rodzaju męskiego nazywających istoty w liczbie pojedynczej (*бачу брата*, ale *бачу дім*) i wszystkich trzech rodzajów gramatycznych w liczbie mnogiej (*бачу братів*, *сестер*, *телят*, ale *бачу дому*, *книжки*, *поля*), to w języku polskim kategoria żywotności jest wyrażona nie tylko w podobnych formach przypadków rzeczownika, ale rozszerzyła się na inne części mowy: przymiotniki, zaimki, czasowniki, które w połączeniu z osobowymi rzeczownikami rodzaju męskiego uzyskały specjalne formy męskoosobowe. W wypadku rzeczowników za pomocą cech gramatycznych (kończówki przypadków, specjalne formy itp.) wyróżnia się aż pięć rodzajów rzeczowników lub pięć rodzajów grama-

tycznych: rzeczowniki nazywające osoby płci męskiej (męskoosobowy), rzeczowniki rodzaju męskiego nazywające istoty żywe (świat zwierząt, męskożywny, żywotny nieosobowy), rzeczowniki rodzaju męskonieżywotnego (nazwy przedmiotów), rzeczowniki rodzaju żeńskiego i nijakiego. Ostatnie cztery grupy są połączone nazwą *niemęskoosobowe*. Oznacza to, że w języku polskim osoby płci męskiej mają swoje specyficzne formy gramatyczne, które odróżniają je od innych rzeczowników rodzaju męskiego oraz rzeczowników rodzaju żeńskiego i nijakiego.

Proces tworzenia męskoosobowego typu odmiany rozpoczął się w polszczyźnie jeszcze w XIV–XV w. Już od XVII w. stabilizują się formy męskoosobowe w bierniku liczby mnogiej: *panów, nauczycieli, starostów, sług* itd. [Stieber 2005, 101].

Należy podkreślić, że ta cecha szczególna, to znaczy różne formy gramatyczne dla męskoosobowych i niemęskoosobowych rzeczowników i odpowiednie połączenia z nimi innych części mowy, powodują duże trudności w procesie uczenia się języka polskiego przez cudzoziemców, a szczególnie przez Ukraińców, ponieważ w języku ukraińskim i *сини, і дочки, і коні, і олівці, і газети, і телята, і поля* to są (dla wszystkich) *дорогі, усі вони були, лежали, ходили, стояли*, a w języku polskim tylko rzeczowniki osobowe (*synowie, panowie*) są *drodzy, wszyscy oni byli, leżeli, chodzili, stali*, a pozostałe – *drogie, wszystkie one były, leżały, chodzili, stali*.

Kiedy Ukraińcy zaczynają uczyć się języka polskiego, wykorzystują przeważnie formy męskoosobowe nie tylko w odniesieniu do osób płci męskiej, ale również do innych rzeczowników. Mylą się szczególnie wtedy, gdy trzeba uzgodnić przymiotnik z rzeczownikiem, zaimek lub czasownik.

Krótkie (imienne) formy przymiotników w języku prastowiańskim miały takie same końcówki przypadków jak rzeczowniki *ǫ-*, *jǫ-*-tematowe, to znaczy w mianowniku liczby mnogiej była końcówka *-i*, pochodząca z dyftongu *oi*. Przed tym *i* ulegały zmiękczeniu wszystkie samogłoski, a tylnojęzykowe *g, k, ch* przechodziły w *dz', c', s'*, tak jak w rzeczownikach: **mnog-oi > mnozi, *velik-oi > velici, gluch-oi > glusi*. Ta właściwość przymiotników zachowała się w języku polskim, kiedy przymiotniki łączą się z rzeczownikami męskoosobowymi: *drodzy przyjaciele, wysocy goście, wielcy Polacy, głusi ludzie, honorowi Żydzi* itp. Jeżeli przymiotnik łączy się z rzeczownikami niemęskoosobowymi, wtedy końcówka mianownika liczby mnogiej zmienia się na *-e*, a samogłoska się nie zmienia: *drogie kobiety, stoły, okna, jagnięta, głuche ptaki* itp. Sprawia to wiele problemów Ukraińcom, którzy zaczynają uczyć się języka polskiego. Studenci i uczniowie zamiast *drodzy goście, przyjaciele* często używają formy *drogie goście, przyjaciele*.

Biorąc pod uwagę brak w języku ukraińskim odrębnych form na oznaczenie osób płci męskiej, ci, którzy uczą się polskiego, powinni rozróżniać takie formy: *młody – młodzi, chudy – chudzi, wysoki – wysocy, daleki – dalecy, stary – starzy, dobry – dobrzy, bogaty – bogaci, prosty – prości* i in. Jednakże istnieją pewne przymiotniki, których formy mianownika liczby pojedynczej i mnogiej pokrywają się: *obcy czło-*

wiek – obcy ludzie, cudzy syn – cudzy synowie, ostatni uczeń – ostatni uczniowie, tani nauczyciel – tani nauczyciele. W niektórych przymiotnikach możliwa jest wymiana samogłosek: *wesoły – weseli, szalony – szaleni, zielony – zieleni* [Cienkowski 1970, 124–125]. W języku ukraińskim przymiotniki mają jedną formę liczby mnogiej bez rozróżniania na rodzaje rzeczownika: *чужі люди, чужі сини, чужі зошити, чужі справи, сестри, телята, імена* i in.

Jeśli chodzi o formy przypadków przymiotników, to w większości wypadków pokrywają się one w obu językach. Wiadomo, że w języku prasłowiańskim używano przede wszystkim krótkich prostych form, ale z czasem do tych form dodawano zaimki wskazujące *-jь, -ja, -je*: **velikъ + jь > veliky-jь, velika-ja, veliko-je*. Później w tych formach w języku ukraińskim zanikło interwokalne *j*, zaszła asymilacja i ściągnięcie samogłosek, w wyniku czego w rodzaju żeńskim, nijakim i w liczbie mnogiej utworzyły się ściągnięte formy: *велика, велике* (< *velike* < *velik-ee* < *veliko-oe* < *veliko-je*), *велики* (< *veliki+ji*). W rodzaju męskim zachowała się pełna forma **velikъ + jь > великий*. W języku polskim zaszły analogiczne zmiany, tylko w rodzaju męskim zostało zredukowane końcowe *ĩ* (*i* niezgłoskotwórcze): **новъ + jь > nowyj > nowy*.

Zanik joty, upodobnienie samogłosek i ich ściągnięcie zachodziło również podczas tworzenia form przypadków zależnych, na przykład w dopełniaczu: **dobra + jego > dobra-ego > dobra-ago > dobrogo*. Później w języku ukraińskim, pod wpływem zaimka wskazującego *того*, pojawiła się forma *доброго* (ukr. *добро́го*). W języku polskim silniejsza okazała się samogłoska *e*, dlatego wpłynęła na poprzednią samogłoskę *a*, upodobniła ją do siebie i w wyniku tych przemian została utworzona forma *dobr-ego* (*dobra-jego > dobra-ego > dobre-ego > dobr-ego*). Analogicznie powstały formy celownika i biernika (jeśli w bierniku przymiotnik był uzgodniony z męskoosobowym rzeczownikiem). Więcej interesujących różnic między przymiotnikowymi formami przypadków w języku polskim i ukraińskim nie ma, chyba że w mianowniku liczby mnogiej, o czym wspomiano wyżej (o zmiękczeniu spółgłosek w mianowniku liczby mnogiej przymiotników, które łączą się z osobowymi rzeczownikami (*wysocy goście – wysokie góry*).

W porównywanych językach można zaobserwować niewiele różnic w zakresie odmiany zaimków. W obu językach są takie same klasyfikacje, istnieją zaimki, które odmieniają się przez rodzaje (rodzajowe) i zaimki, które nie mają rodzaju: osobowe (oprócz *on, ona, ono*), zwrotne, niektóre pytające, niektóre nieokreślone. W języku polskim zaimki dzielą się na przymiotne, to znaczy odnoszące się do przymiotników (odpowiadają na pytania – *jaki? czyj?*) i rzeczowne, odnoszące się do rzeczowników (odpowiadają na pytania – *kto? co?*).

Zaimki rodzajowe także przybierają różne formy w zależności od tego, z jakim rzeczownikiem się ich używa lub który rzeczownik zastępują. Formy te różnią się tylko w mianowniku i bierniku liczby mnogiej: męskoosobowe – M. *oni*, B. *ich, nich*, niemęskoosobowe (rodzaj żeńsko-rzeczowy) [Bąk 1978, 274] – M. *one*, B. *je, nie*.

Analogicznie w wypadku innych zaimków: M. *ci panowie, goście, przyjaciele*, B. *tych panów, gości, przyjaciół*, lecz *te kobiety, zeszyty* i w mianowniku, i w bierniku. Takie same formy mają zaimki *mój, nasz*: M. *moi, nasi panowie, goście, przyjaciele*, B. *moich, naszych panów, gości, przyjaciół*. Rodzaj niemęskoosobowy – i w mianowniku, i w bierniku – *moje, nasze kobiety, zeszyty, stoły, domy*.

Cudzoziemcy (w tym również Ukraińcy), którzy uczą się języka polskiego, powinni zwrócić szczególną uwagę na odmianę liczebników. Tutaj również należy różnicować formy męskoosobowe i niemęskoosobowe (żeńsko-rzeczowe). W języku ukraińskim: *прийшли два хлопці, на столі лежали два зошити* – nie ma różnicy. W języku polskim: *przyszli dwaj chłopcy* albo *przyszło dwóch chłopców*, lecz *na stole leżały dwa zeszyty*.

Męskoosobowe formy mają także liczebniki *trzy, cztery*. W mianowniku przybierają męskoosobowe formy *trzej, trzech, czterej, czterech*, w bierniku – *trzech, czterech*. Niemęskoosobowe formy – *trzy, cztery* – zarówno w mianowniku, jak i w bierniku.

W języku ukraińskim istnieje tylko jedna forma tych liczebników, która łączy się z rzeczownikami wszystkich rodzajów, jedynie w bierniku rozróżnia się kategorie żywotności / nieżywotności: *прийшли три, чотири хлопці, жінки, бачили трьох, чотирьох хлопців, жінок, телят, але побачили три чотири зошити, столи; три, чотири книжки, газети*. Z rodzajem nijakim używa się przeważnie form liczebników zbiorowych: *троє, четверо дітей, телят*, chociaż taka forma może być wykorzystywana także z rzeczownikami rodzaju męskiego: *двоє киян, троє школярів, четверо коней*, a także z *pluralia tantum*: *двоє ворит, троє окулярів, четверо ножиць*.

W języku ukraińskim można zaobserwować jeszcze jeden ciekawy fakt, o którym trzeba pamiętać – zmiana akcentu w rzeczownikach, których używa się w zestawieniu z liczebnikami *два, три, чотири*. W połączeniu z tymi liczebnikami rzeczowniki przeważnie mają taki akcent jak w dopełniaczu liczby pojedynczej: *два сiни, двi матері, три брaти, чотири сeлá, три кнiжки, чотири лáвки*. W liczbie mnogiej akcenty padają inaczej: *синi, братi, сeлa, матерi, книжкi, лавкi* [Ющук 2003, 359–360].

Czasowe formy czasownika i historia ich kształtowania się w języku polskim i ukraińskim były już omawiane przeze mnie wcześniej [p. Łesiuk 2022, 50–70]. W niniejszym artykule są rozpatrywane inne formy czasownikowe, tj. te, których używa się w połączeniu z rzeczownikami osobowymi, to znaczy formy męskoosobowe.

Współcześnie czasownik zarówno w języku polskim, jak i ukraińskim jest używany w następujących formach: bezokoliczniku, formach osobowych (czasie teraźniejszym i przyszłym prostym), formach rodzaju (czasie przeszłym), imiesłowach przymiotnikowych i przysłówkowych. W języku ukraińskim kategoria rodzaju jest

właściwa tylko dla form czasu przeszłego (*кричав, кричала, кричало*). W liczbie mnogiej we wszystkich trzech rodzajach występuje jedna forma – *кричали*. Imiesłowy przymiotnikowe również odmieniają się przez rodzaje.

W języku prasłowiańskim kategoria rodzaju była charakterystyczna dla *perfectum* (czasu przeszłego złożonego), *plusquamperfectum* (czasu zaprzęsłego) i trybu warunkowego, przy czym nie tylko w formach liczby pojedynczej, lecz także mnogiej i *dualis*. Poniżej podano przykłady czasu przeszłego złożonego:

I.p.

r.m.	r.ż.	r.n.
1. lubiłъ,	lubila,	lubilo jsemъ
2. lubiłъ,	lubila,	lubilo jesi
3. lubiłъ,	lubila,	lubilo jestъ

I.mn.

1. lubili,	lubily,	lubila jsemъ
2. lubili,	lubily,	lubila jeste
3. lubili,	lubily,	lubila sъtъ

dualis

1. lubila	lubilě	lubilě jesvě
2. lubila	lubilě	lubilě jesta
3. lubila	lubilě	lubilě jeste

Jak można zaobserwować, język polski odziedziczył formę pierwszej osoby liczby mnogiej rodzaju męskiego z zakończenia imiesłowu na *-i* (*lubili*), co stało się podstawą form męskoosobowych. Dla form niemęskoosobowych utrzymała się forma rodzaju żeńskiego z końcówką imiesłowu *-y* (*lubily*), a zatem: *panowie, ojcowie, synowie, studenci, Polacy, Włosi, Ukraińcy lubili, kochali, pisali, czytali, chodzili, a kobiety, córki, dziewczęta lubily, kochały, pisały, czytały, chodziły, również stoły, domy, psy, koty stały, wyglądaly* itd. Analogiczne formy są używane w konstrukcjach trybu warunkowego.

Podsumowując, w języku ukraińskim wszystkie formy mają takie same końcówki: *і панове, і сини, і дома, і жінки, і Поляки, і Українці кохали, стояли, виглядали, ходили* itd., to znaczy, że do ich utworzenia wykorzystano zarówno odziedziczoną formę rodzaju męskiego (prasłowiańskie **i* > ukraińskie *u*), jak i żeńskiego (prasłowiańskie **y* > również ukraińskie *u*). Gdyby te dwie słowiańskie samogłoski nie zintegrowały się na gruncie ukraińskim w jedną, to, być może, występowałoby podobne rozróżnienie jak w języku polskim. Jednak każdy język rozwija się indywidualnie. Warto zauważyć, że zarówno w języku polskim, jak i ukraińskim istnieją wypadki, gdy przeważały właśnie żeńskie formy, szczególnie przy tworzeniu imiesłowów przysłówkowych uprzednich od imiesłowów czasu przeszłego czynnego I: *napisawszy list, włączyłem telewizor*, ukr. *написавши лист, я ввімкнув телевізор*. Natomiast w języku rosyjskim, na przykład, zachowała się forma rodzaju męskiego: *написав письмо, я включил телевизор*. W języku ukraińskim forma żeńska za-

chowata się również w imiesłowach przysłówkowych współczesnych, utworzonych od imiesłowów czasu teraźniejszego czynnego *читаючи книжку, я забув про час*. W języku polskim końcówka *-i* zanikła: *čitajo-tj-i > czytają-c-i > czytając*.

Nie można pominąć jeszcze jednej ważnej kwestii. Ukraińcom, którzy uczą się języka polskiego, bardzo trudno jest odzwyczaić się od używania zaimków osobowych *я, ти, він (вона, воно), ми, ви, вони* podczas opowiadania o minionych wydarzeniach. W języku ukraińskim zaimki osobowe wskazują na osobę, która wykonuje czynność: *я ходив, ти ходив, він ходив (вона ходила, воно ходило), ми ходили, ви ходили, вони* (zarówno mężczyźni, jak i wszyscy inni) *ходили*. Dawny imiesłów przymiotnikowy zakończony na *-f* nie wskazywał na osobę, miał we wszystkich osobach liczby pojedynczej i mnogiej jednakowe formy, konieczne więc było zastosowanie zaimków osobowych, które by na osobę wskazywały. W języku polskim na osoby wskazują końcówki powstałe z dawnych form osobowych czasownika posiłkowego *być*: *jeśm, jesi* (l.p.), *jeśmy, jeście* (l.mn.): *-m* (dla r. m. – *-em*), *-ś* (dla r. m. – *-eś*) – l.p., *śmy, ście* – l.mn., „które mogą łączyć się zarówno z imiesłowem na *-f*, jak i z każdym innym słowem w zdaniu” [Łesiuk 2022, 65]. Jeśli w języku ukraińskim powiemy *я читав, ти читав, ми читали, ви читали*, to w języku polskim w analogicznych konstrukcjach wykorzystuje się formę syntetyczną *czytał-em, czytał-eś, czytali-śmy* albo *czytały-śmy, czytali-ście* albo *czytały-ście*. W trzeciej osobie obu liczb nastąpiła redukcja końcówek.

W tym artykule starano się przedstawić podstawowe różnice między formami gramatycznymi języka polskiego i ukraińskiego, które mogą wywoływać trudności podczas nauki języka polskiego przez Ukraińców i odwrotnie. Pełne informacje o historii języka polskiego wszyscy, którzy mają potrzebę lub chęć porównywania obu spokrewnionych języków mogą zaczerpnąć z prac, których spis zawiera bibliografia.

Bibliografia

- P. Bąk, 1978, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa.
- W. Cienkowski, 1970, *Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców*, cz. II, Warszawa.
- K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, 2006, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Z. Klemensiewicz, 2021, *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, 1981, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- M. Łesiuk, 2022, *Gramatyczna kategoria czasu w języku polskim i ukraińskim w ujęciu diachroicznym*, „Poradnik Językowy” z. 1 (zeszyt specjalny), s. 50–70.
- D. Podlawska, 2003, *Gramatyka historyczna języka polskiego z elementami gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i dialektologii*, Słupsk.
- S. Rospond, 1971, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Z. Stieber, 2005, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.

- J. Strutyński, 1997, *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego*, Kraków.
S. Urbańczyk (red.), 1978, *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław.
С. Бевзенко, А. Грищенко і ін., 1978, *Історія української мови. Морфологія*, Київ.
А. Мейе, 1951, *Общеславянский язык*, Москва.
О. Мельничук (red.), 1966, *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, Київ.
І. Ющук, 2003, *Українська мова*, Київ.

Z języka ukraińskiego tłumaczyła Aleksandra Samadowa.

Formy gramatyczne autosemantycznych części mowy w językach polskim i ukraińskim

Streszczenie

Autor artykułu rozpatruje wspólne i odróżniające cechy w formach gramatycznych autosemantycznych części mowy spokrewnionych języków polskiego i ukraińskiego, badając przyczyny różnic między nimi. Opierając się na wieloletniej praktyce wykładania na uczelni wyższej, zwraca szczególną uwagę na zagadnienia, które są najbardziej skomplikowane dla ukraińskich studentów w trakcie studiowania przez nich języka polskiego. Jedną z ważnych różnic jest obecność w języku polskim form męskoosobowych w obrębie każdej części mowy. Są więc omawiane te formy w systemie odmiany rzeczownika, przymiotnika, zaimka, liczebnika i czasownika. Ważne w artykule są uzasadnienia historyczne wybranych zjawisk gramatycznych.

Słowa kluczowe: formy gramatyczne – formy wspólne i zróżnicowane – formy męskoosobowe i żeńsko-rzeczowe – części mowy – tematy rzeczownika i końcówki przypadkowe – deklinacja i przypadki – uzasadnienia historyczne.

Grammatical forms of autosemantic parts of speech in Polish and Ukrainian

Summary

The author of this article analyses the common and differentiating grammatical forms of autosemantic parts of speech in the related Polish and Ukrainian languages, while examining the causes of differences between them. Relying on many years' of his lecturing experience gained at a higher education institution, he focuses primarily on the issues that are the most complicated for Ukrainian students when studying Polish. One of the major differences is the presence of masculine personal forms of each part of speech in Polish. Hence, the forms are discussed in the inflection/conjugation systems of nouns, adjectives, pronouns, numerals, and verbs. Historical reasons for the selected grammatical phenomena play an important role in the article.

Keywords: grammatical forms – common and differentiating forms – masculine personal and feminine non-personal forms – parts of speech – noun stems and case endings – declension and cases – historical reasons

Trans. Monika Czarnecka